

Semantik och pragmatik

OH-serie om lexikal semantik

<http://stp.lingfil.uu.se/~matsd/uv/uv09/semph/>

UPPSALA
UNIVERSITET

Mats Dahllöf
Institutionen för lingvistik och filologi
November 2009

1

Relationsextensioner

- Relationella begrepp handlar om hur ett antal saker förhåller sig till varandra.
- Relationers extensioner kan man tänka sig som mängder av "ordnade tupler". En ordnad tupel är ett antal objekt satta i en viss ordning.
- Ex. Tuplerna (paren) (Bagdad, Irak), (Oslo, Norge) och (Paris, Frankrike) ingår i extensionen till *huvudstad* . . . i.

3

Vaghet

- Begrepp har ofta vaga (luddiga) extensioner, t.ex. *propaganda, socialist, liberal, godis, städa, matt*.
- Vi kan ha klara positiva exempel och klara motexempel, men också många objekt/fall som är "halvdana".
- Är Reinfeldt/Sahlin liberal/pedagogisk/elegant?
Är rödvin nyttigt?
- Genom konversationell implikatur kan budskapet bli mer specifikt och situationsanpassat.
Fettsnålt höjer humöret: Rubrik till artikel om bantningsdieter och depressivitet.

5

Skalära begrepp

- Skalära begrepp placerar in saker på "skalor", t.ex. *liten – stor, lätt – tung, fattig – rik, kall – varm*.
- Enstaka satser blir relativa vad man jämför med, och relativt vaga.
Ex. En liten elefant kan vara ett stort djur.
Ex. En stor myra kan vara ett litet djur.
- *liten* och *stor* står alltså inte för vanliga begrepp/extensioner.

7

Extension (igen)

Extensionen för ett begrepp/ord: mängden/klassen av objekt som faller under begreppet.

T.ex. substantivet *citron*:

- I extensionen till *citron* ingår alla objekt om vilket ordet är sant, d.v.s. alla citroner (helt enkelt). (Externt, "objektivt" perspektiv.)
- Vi vet vad ordet betyder och kan skilja citroner från annat därför att vi har ett *citron*-begrepp. (Internt, "psykologiskt" perspektiv.)

2

Precision kontra vaghet

- Precisa begrepp har bestämt avgränsade extensioner. Precision motsatsen till vaghet. Är viktigt t.ex. i
 - Praktiska/ingenjörsmässiga sammanhang, där "komponenter" och arbetsinsatser skall fungera ihop.
 - Juridiska/rättsliga sammanhang, där vi vill ha "likhet inför lagen".
- I många sammanhang är vaghet "behändigt".

4

Räknebarhet

- Vissa begrepp (artnamn) "framställer" sina exempel som avskilda och därmed räknebara enheter, t.ex. *hund: en/flera hand(ar)*. Två hundar bildar inte en hund. Vi får inte två hundar om vi delar en hund på mitten.
- Andra begrepp (masstermer) "framställer" sina exempel som massor av godtycklig storlek, t.ex. *ost: lite/mycket ost*. Lite ost plus lite ost är ost. En bit ost kan delas i två bitar ost.
- Detta ger två typer av begrepp/extensioner.

6

Definitioner kan artikulera begrepp

- Definitionen av ett begrepp: villkor som "analyserar" begreppet och klargör vilken extension det har: nödvändiga och tillräckliga villkor.
- Nödvändiga villkor (var för sig): alla exempel skall uppfylla villkoren.
- Tillräckliga villkor (sammansatt): villkoren skall utesluta alla icke-exempel.
- Fråga: i vilken mån kan definitioner avspegla kunskapsstrukturerna bakom begrepp?

8

Definition, exempel

- *stol*: sittmöbel för en person, på tre eller fyra ben.
- Alltså: X är en **stol** [”definiendum”] om och endast om
 - X är en möbel, [”definiens”]
 - X i första hand är avsedd för att en person i taget skall sitta på den,
 - X har tre till fyra ben.

9

Definitioner, ”problem”

- Vissa begrepp (”basbegrepp”) är för grundläggande för att kunna definieras. Exempel (som kan diskuteras) *röd, ljus, salt* (om smak), *tung*, etc.
- Många begrepps ”principiella öppenhet”.
- Vissa begrepp/fenomen förstås olika av ”vanliga” människor och experter. T.ex. *fisk, luft, grön, guld, höra*.
- Vissa begrepp är så vaga (luddiga), rikhaltiga och beroende av åsikter att definitioner knappast kan göra dem rättvisa *kärlek, demokrati, musik, trevlig, trevlig, ta det lugnt*.

11

”Principiell öppenhet”

- När börjar och slutar något att vara ett exempel på ett visst begrepp?
Är en död hund verkligen en hund? Eller bara kvarlevorna efter en hund?
Är ett befruktat ägg av arten hund en hund? Eller något slags förstadium till en hund?
- Avbildningar: Är ett hundmjukdjur en hund? Eller är det bara en leksak som föreställer en hund och därmed en metafor (?) att kalla det för en *hund*?

13

Begreppslig arbetsfördelning

Putnam’s (1975) ”division of labor” för vissa begrepp (t.ex. *fisk, luft, vatten, grön, guld, höra*).

- ”Vanligt folk” har vaga oklara begrepp och kan vara oförmögna att pröva ovanliga eller oklara fall.
- ”Experter” vet precis vad begreppen står för och kan bedöma ”svåra” fall.
- ”Vanligt folks” språkanvändning kan delvis stödjas av ”experternas” insatser.

15

Definition, exempel

- *nevö*: bror- eller systerson. Alltså:
X är **nevö** [”definiendum”] till Y om och endast om
 - Y har ett syskon Z, [”definiens”]
 - X är barn till Z,
 - X är av manligt kön.
- Definitioner fungerar bra för vissa begrepp, t.ex. *nevö, fonem*, som verkar bete sig som ”villkorspaket”.

10

”Basbegrepp”

- Vissa begrepp måste vara basen för begreppssystemen, om de bygger på definitioner. Torde svara mot ”grundläggande förmimmelsetyper”.
- Klargörande definitioner bör ju bygga på att de nödvändiga och tillräckliga villkoren formuleras i enklare och klarare termer. Som i *nevö*-exemplet.
- I ordböcker och andra mer formella sammanhang brukar man ofta införa ”definitions vokabulär”.

12

Vad är detta?

- ”En blandning av 78,1 volymprocent kväve, 20,9 volymprocent syre, 0,9 volymprocent argon och 0,04 volymprocent koldioxid.”
- ”Dihydrogen Monoxide is perhaps the single most prevalent of all chemicals that can be dangerous to human life.”

14

Begreppslig arbetsfördelning

- *Vatten*: Alla vet hur vatten beter sig ur ett vardagsperspektiv. Men det där med H₂O känner en minoritet till.
- *Blues*: Man kan veta hur det låter ungefär, och känna igen blueslåtar. Men bara musikteoretiskt bevandrade personer kan definiera begreppet (struktur, harmonik, etc.).

16

Extension/intension

- **Intension:** Begreppets "informationsinnehåll", de villkor det sätter upp.
- Extension/intension står i ett omvänt förhållande: Ju fler villkor, desto färre entiteter uppfyller samtliga villkor.
- Exempel: *entitet – varelse – djur – däggdjur – hund – schnauzer – riesenschnauzer – riesenschnauzertik.*

17

Prototyper, exempelbegrepp

- *vän* (kontra *bekant* kontra *kompis*)
En vän är prototypiskt en person man sedan ganska länge är förtrogen med, som verkligen ställer upp, som man har en ömsesidigt oegennyttig relation till, etc.
- *träd* kontra *buske* kontra *ris*
stöka till kontra *hålla ordning*
social/utåtriktad kontra *inbunden* kontra *asocial*

Komplexa, "kontinuerliga" domäner.

19

Begrepp: språk eller allmänkunskap

- Är begreppen delar av språk eller aspekter av allmän kunskap?
- Lexikal kunskap: om ord. (Som i lexikon.)
- Encyklopedisk kunskap: allmän vittförgrenad kunskap. (Som i encyklopedi.)
- Ofta svår distinktion. (Praktiskt viktig!)
Exempel: *kilskrift, vatten, transistor.*

21

"Värderande"/"emotiva" begrepp

- *frihetskämpe* kontra *terrorist*
- *enastående* kontra *bra* kontra *medioker* kontra *dålig*
- *trevlig* kontra *otrevlig*
- *diskutera* kontra *tjafsa*
- *stöka till* kontra *hålla ordning*

Handlar om subjektiva bedömningar.

Prototyperna/definitionerna innehåller "värderande" komponenter.

23

Prototyper — ett annat sätt att se på begrepp

- Prototyper är ett alternativ till definitioner för att artikulera begrepps innehåll.
- En prototyp representerar ett typiskt exempel på begreppet.
- Begreppet är sedan mer eller mindre "träffande" för ett objekt/fall beroende på dess "avstånd" från prototypen.
- Detta passar för vaga och rikhaltiga begrepp.

18

Begrepp, lexikalisering

- Vissa begrepp är kopplade till ord.
- Andra måste uttryckas med komplexa fraser. T.ex. Sv. *morfar eller farfar* (motsvarande *grandfather*). Eng. *maternal grandfather* (motsvarande *morfar*).
- Begreppssystem språkberoende. Gäller även begrepps "vanlighet". Jfr. *syskon/sibling*.

20

Kulturell relativitet

- Många begrepps innehåll är s.a.s. förankrade i en viss kultur/samhällsskick.
Ex. *hemförsäkring, skattetryck.*
- Problem vid översättning och annan "tvärkulturell" kommunikation.
Ex. Bibeltolkning: *Om någon älskar världen finns inte Faderns kärlek i honom.* (1 Joh 2:15)

22

Betydelseförskjutningar

Ords betydelser kan "förskjutas" i troper/figurer.

Men så är det väl kanske när man sitter i värmen kring köttgrytorna i Rosenbad. PER BILL (m), Riksdagen, 990310.

- **Metafor:** *värmen, köttgrytorna.*
- **Metonymi:** *Rosenbad* (för regeringskansliet).
- Tillfälliga förskjutningar eller sådana som leder till att nya betydelser lexikaliseras.

24

Lexikala relationer mellan begrepp/lexem

Lexikon: ett språks ordförråd.

- Synonymi
- Över- och underordning
- Motsatser
- Tvetydigheter
- Begrepp avledda från varandra

25

Hyponymi

- Underordnat begrepp hyponym till överordnat.
- Kan bilda serier:
Ex. *man – människa – däggdjur – djur*
schwarzwaldtårta – tårta – bakverk
- Underordnat begrepp har mindre extension än det överordnade.
Det finns färre däggdjur än djur, t.ex.

27

Fler ”motsatser”

- ”Omvända” relationer: Samma ”basrelation” kan ”betraktas” ur olika ”synvinklar”. T.ex. *äga – tillhöra*, *köpa – sälja*.
- Härlett motsatsartade. T.ex. *värma upp – kyla ned*.
- Det finns ganska olika begreppsliga samband som känns som ”motsatser”.

29

Lexikal tvetydighet

- **Polysemi:** ett ord (en ordklass, ett böjningsmönster, ett ursprung) – flera betydelser. T.ex. *figur, mus, bidrag, häftig, spela*. Polysemi uppstår genom betydelseförskjutningar som lexikaliseras och är mycket vanligt.
- **Homonymi:** två ord med samma ”form-sida” (olika böjningsmönster och/eller ursprung). T.ex. *bok, lapp, vara*. (Kan tillhöra olika ordklass.) Homonymi uppstår genom ”tillfälligheter” och är inte så vanligt som polysemi.

31

Synonymi

- Synonymi: olika ord med (ungefär) samma betydelse.
Ex. *kvinna – dam – fruntimmer*
Ex. *pojke – gosse – kille – grabb*
- Extensionell synonymi en variant.
- Stilistiskt värde varierar för det mesta.

26

Motsatser

En grupp av olika relationer.

- **Ömsesidig uteslutning**, d.v.s. extensionerna saknar gemensamma element:
djur – växt, kvinna – man, sova – (vara) vaken.
- **Gradmotsatser:** motpoler på skalor. T.ex. *liten – stor, lätt – tung, fattig – rik, kall – varm*.

28

”Avledningsrelationer”, exempel

- **Kausativa (”orsakande”) verb:** T.ex. Från verb: *sova – somna/söva, ligga – lägga, sitta – sätta, stå – ställa*. Från adjektiv: *varm – värma, torr – torka*.
- **Agentsubstantiv** från verb: T.ex. *föreläsa – föreläsare, älska – älskare*.

30

”Semantiska fält”

Begrepp kan dela in en ”domän” på ett visst sätt, med viss systematik.

ålder\art	människa	nötkreatur	hund
ung	♀: flicka	♀: kviga	valp
	♂: pojke	♂: tjurkalv	
vuxen	♀: kvinna	♀: ko	♀: tik
	♂: man	♂: tjur	♀: hanhund

(Viss förenkling här.)

32

Ett annat semantiskt fält

sinne	neutral perc.	aktiv perc.	förmimbarhet
syn	se	titta på	synas
hörsel	höra	lyssna på	låta, ljuda, bullra
lukt	känna lukten av	lukta på	lukta, dofta, stinka
smak	känna smaken av	smaka på	smaka
känsel	känna	känna på	kännas

33

Färghierarkin

Hur närvaron av färgbegrepp hänger ihop i språk.

$$\left\{ \begin{array}{c} \text{vit} \\ \text{svart} \end{array} \right\} < \text{röd} < \left\{ \begin{array}{c} \text{grön} \\ \text{gul} \end{array} \right\} < \text{blå} < \text{brun} < \left\{ \begin{array}{c} \text{lila} \\ \text{skär} \\ \text{orange} \\ \text{grå} \end{array} \right\}$$

(Berlin och Kay 1969)

- Påverkar färgbegreppsupsättningen i en persons språk hans/hennes färgperception? (Experiment: Rosch).

34